

УДК 37.017.091.32:3]:[342.1(=161.2):316.61-027.542]:37.01](045)

ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

Зоя Возна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-3242-3214

E-mail: domar35@ukr.net

Сергій Куценко, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-8020-2141

E-mail: kutsenka7@gmail.com

Статтю присвячено проблемі формування національної та громадянської ідентичності учнів засобами змісту предметів громадянської та історичної освітньої галузі. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури визначені основні стратегії конструювання ідентичності особистості та дидактичний інструментарій реалізації важливих для процесу ідентифікації учнів завдань. У дослідженні проаналізовані бар'єри на шляху формування ідентичності учнів. Наведені приклади реалізації когнітивних стратегій, важливих для усунення бар'єрів, визначені способи артикуляції, рефлексії, трансформування проблеми у новий досвід.

***Ключові слова:** ідентичність; національна та громадянська ідентичність; шкільна історична освіта; громадянська освіта; стратегії формування ідентичності; модельна навчальна програма; бар'єри ідентичності; самоідентифікація.*

PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMING STUDENTS' IDENTITY IN THE LESSONS OF SOCIAL DISCIPLINES

Zoia Vozna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and Teaching Methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-3242-3214

E-mail: domar@ukr.net

Serhii Kutsenko, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department of World History and Teaching Methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-8020-2141

E-mail: kutsenka7@gmail.com

The article is dedicated to the problem of forming students' national and civic identity by means of the content of disciplines of civic and historical educational branches. The relevance of the study, on the one hand, is explained by the events of the Russian-Ukrainian war, which aggravated issues related to the formation of national and civic identity in Ukrainian society. On the other hand, it is explained by the search for didactic methods of implementing identity through education, caused by the complexity of the phenomenon itself. The main strategies for constructing personal identity based on the analysis of psychological and pedagogical literature and state regulatory legal acts were determined. Barriers to the formation of students' identity were analyzed in the study. Examples of the implementation of

cognitive strategies important for removing barriers were given; methods of articulation, reflection, and transformation of the problem into a new experience were analyzed. The strategies defined in the Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Strengthening Ukrainian National and Civic Identity" and the Strategy for Strengthening Ukrainian National and Civic Identity for the period until 2030 and the approval of the operational plan of measures for its implementation in 2023–2025 are important. It was determined that the important factors for the implementation of strategies for constructing national and civic identity of adolescents were as follows: the formation of the content of historical, legal, and civic education; integration of discipline areas; shifting the emphasis in the content (for example, identity at different stages of historical development), refusal from old explanatory schemes; concentric approach to teaching history and civic education; orientation to the Ukrainian-centric approach.

Keywords: *identity; national and civic identity; school historical education; civic education; strategies of identity formation; model curriculum; identity barriers; self-identification.*

Події російсько-української війни актуалізували в суспільстві питання пов'язані з формуванням національної й громадянської ідентичності та колективної пам'яті. Російсько-українська війна, що розпочалася у 2024 році, показала різне ставлення громадян України до важливих для ідентичності питань. З одного боку, результатом подій Революції гідності і війни, починаючи з 2014 року, стало стрімке піднесення національної та громадянської самосвідомості мешканців України, що виявилися у героїчній боротьбі за незалежність, з іншого боку, виявилися факти колаборації, очікування у частини українців приходу «російського миру», ретрансляції гібридних російсько-радянських ідей, що не може не впливати на ідентичність молодого покоління. Дослідниця ідентичності націй М. Гібернау вважає, що сучасна національна ідентичність «відрізняється від національної ідентичності в інші періоди часу, і то просто тому, що за глобальної доби, водночас, і міцніша, завдяки ефективним стратегіям, і набагато відкритіша чужим впливам, які неможливо контролювати та не пускати в національний простір» [3, с. 247].

Пошук ефективних стратегій конструювання ідентичності спонукає нас розкрити педагогічні і методичні аспекти процесу формування ідентичності учнів закладів загальної середньої освіти, зосередивши увагу на можливостях змісту таких предметів, як історія, правознавство, громадянська освіта.

Феномен ідентичності та її різних спектрів став предметом широких наукових досліджень, в тому числі й педагогічних. Як зазначають дослідники, «ідентичність сьогодні стає все більш значущою категорією у педагогічній науці, оскільки позначає ключові позиції в самовизначенні людини, зумовлює її здатність до виживання та підтримання особистісної цілісності, особливо в умовах сучасних викликів» [11, с. 76]. Значну увагу питанням формування ідентичності як складного особистісного утворення приділяли І. Бех, О. Бялик, П. Горностай, К. Журба, П. Мовчан, Л. Нагорна, М. Степико, С. Толочко, С. Федотенко, Л. Чорна та ін. Проблему стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді досліджено у праці І. Остапенко, у якій представлено результати емпіричних досліджень особливостей прояву бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді в різних підсистемах соціальної взаємодії. Питання проєктування розвитку національної і громадянської ідентичності в учнів в структурі компетентної освіти досліджено в розвідці О. Мозолюк, Т. Франчук. Менш дослідженою є проблема формування вказаних ідентичностей засобами змісту історії. В цьому плані варто назвати наукові розвідки В. Артюха,

П. Краченка, О. Пометун. Формування громадянської ідентичності школярів засобами правової культури розкрито у працях Л. Костюк, Н. Муляр, засобами змісту предмету «Громадянська освіта» – у розвідках Л. Рябовол, О. Пометун, Т. Ремех, Т. Бакки та ін.

Проте, незважаючи на різнобічне висвітлення зазначеної проблеми та безсумнівну теоретичну значущість проведених досліджень, залишаються відкритими для дослідження питання пошуку практичних інструментів конструювання ідентичності учнів на уроках засобами змісту шкільної історичної та громадянської освіти.

Мета дослідження – визначити основні стратегії формування ідентичності учнів, розкрити способи їх реалізації в освітньому процесі.

Людина може мати широкий спектр ідентичності – релігійну, гендерну, професійну, політичну, етнічну та ін., сутність яких широко досліджується з погляду філософії, соціології, психології, педагогіки. Сучасна вітчизняна психологія трактує особистісну ідентичність як набір характеристик, що відрізняють одну людину від інших, і соціальну ідентичність – як результат усвідомлення людиною своєї групової належності із прийняттям типових для цієї групи рис та передбачає зіставлення цих аспектів ідентичності. Для контексту нашої розвідки важливими є національна та громадянська ідентичність, які виступають результатом усвідомлення учнями своєї групової належності та стратегії їх формування в молодого покоління. Не зупиняючись детально на змісті понять, які добре досліджені в науці, будемо аналізувати можливі напрями формування важливих для українців ідентичностей.

Дослідниця М. Гібернау називає п'ять стратегій формування національної ідентичності, а саме: формування і поширення певного образу нації; створення і поширення низки символів та ритуалів, які мають зміцнювати серед громадян чуття спільноти; розвиток громадянства; створення спільних ворогів; прогресивне зміцнення національної освіти і системи масової інформації, як головних інструментів у поширенні образу нації [3, с.38]. Дослідниця визначає національну ідентичність як «колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй» [3, с. 21]. Авторка вважає, що люди, які заявляють про національну ідентичність, «з різною силою покликаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю» [3, с. 21].

У колективній праці авторів К. Журби, І. Беха, С. Бойко та ін., на основі аналізу феномену ідентичності зарубіжними дослідниками наведені різні педагогічні стратегії формування ідентичності. До прикладу стануть: формування індивідуальності особистості, відчуття у неї внутрішньої цілісності та розуміння того, що життя має узгодженість і сенс; відчуття соціальної солідарності – внутрішнього єднання з ідеалами та цінностями суспільства (Е. Еріксон); створення в учнів особистої системи переконань, за допомогою якої вони можуть змінюватися, вдосконалюватися; спонукання до постійної рефлексивності, за якою індивід задається питанням «що я роблю в цей момент, і що я можу зробити, щоб змінитися?» (Е. Гіденс). Цілком виконуваним можна вважати завдання щодо осмислення й оцінки моральних переконань (власних та суспільних); виконання різних ролей у соціумі (А. Ватерман); сприяння формуванню індивідуальному комплексу пріоритетів і цінностей; прийняття особистістю комплексу соціальних ролей; спонукання до формулювання в собі життєвих цілей і завдань, відповідно до особистісного потенціалу (Р. Баумейстер) [11, с.77–80].

Такі стратегії цілком можна реалізовувати на уроках, зокрема, засобами змісту громадянської освіти. Прикладом може слугувати розроблена модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 6–9 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З.). У її концептуальних засадах пріоритетними є саме громадянська та національна ідентичність, які визначені у завданнях, структурі громадянської компетентності, системі принципів, змістовому наповненні [1].

Навчальна модельна програма передбачає звернення до проблем ідентичності особистості на кожному новому віковому етапі розвитку учнів (6–9 класи), у відповідності з наростанням умінь, з якісно вищим розумінням значення громадянської освіти та усвідомленням власної навчальної діяльності. Прикметним у модельній програмі є те, що проблема ідентичності закладена в змісті кожного із 4 розділів. Так, у першому розділі «Культура. Суспільство. Особистість» впродовж років пропонується до рефлексії учнів такі важливі для самоідентифікації проблеми: «Хто я? Самопізнання, індивідуальність, гідність і честь...»; «Хто ми? Родина, клас, громада, держава...»; «Що навколо нас? Загальнолюдські цінності...» [1]. У 7 класі учні мають можливість поглиблювати розуміння суспільних проблем досліджуючи теми «Права і свободи людини», «Що робить людину людиною», у яких піднімаються такі питання, як людська гідність, взаємоповага, світ особистих якостей, цінностей, задумів, внутрішньої мотивації тощо.

У 8 класі у предметному полі першого розділу учні досліджують базові компоненти культури, соціалізації особистості, яка виступає ресурсом формування ідентичності людини. У 9 класі учням пропонується до усвідомлення приклади культурних та соціальних аспектів взаємодії в суспільстві, впливу культурних відмінностей на взаємини між соціокультурними спільнотами. Особливої ваги в контексті визначених вище стратегій є тема «Як людина може змінити світ. Роль індивіда в суспільстві. Громадянська відповідальність. Участь у громадських справах. Добрі практики». Проблема ідентичності особистості, за умови її артикуляції вчителем, проходить наскрізно і в інших розділах навчальної програми.

Серед пропонованих різновікових видів діяльності у навчальній програмі виділяються такі: формулювання запитань до тексту; пошук інформації для відповідей на запитання «Чому ми про це вивчаємо?»; ситуативні вправи на вироблення навичок; пошук інформації в Інтернеті за запропонованими параметрами; створення простих візуальних медіапродуктів самостійно та в групі; запис власних міркувань; моделювання ситуації; написання есеї; візуалізація власних міркувань; створення інформаційних повідомлень, підготовка запитань для інтерв'ю, аналіз кейсу, виконання групового проекту тощо.

Щодо уроків історії, то тут вагомими є педагогічні стратегії, сформовані дослідницею О. Пошетун. На думку дослідниці важливими в історичній дидактиці є такі дії: перегляд змісту історичної освіти з метою видалення російських наративів; розстановка нових акцентів у змісті навчальних програм з історії, наприклад, «нове усвідомлення, а, отже, повноцінне висвітлення ролі Революції гідності в новітній історії України (чого не було напередодні війни), посилення в курсах історії й громадянської освіти уваги до ЄС та НАТО як інституцій, вступу до яких прагне наша держава; поява на сторінках історії нових героїв сьогодення подій та ін.» [7]. З точки зору методології важливим є розвиток національної ідеології консолідації – власного

бачення етнічної історії, власного героїчного минулого України. У зв'язку з тим важливим є співвідношення національного міфу і розвитку толерантності, оскільки «національна історія часто породжує не лише національні почуття, а й протиставлення «ми» і «вони», причому не лише назовні, а й усередині країни, тоді як спасіння України в єднанні» [7]. Особливою вагою для педагога має застосування міжгалузевої інтеграції, що відповідно вимагає подолання «предметного і галузевого шовінізму» [7].

На думку дослідника П. Кравченка «людська ідентичність – це міра присутності у теперішньому її минулих станів. Чинник збереження ідентичності – людська пам'ять, специфікою якої є не копіювання попередніх вражень, а швидше їх пригадування» [5, с. 35]. Автор акцентує увагу на тому, що ідентичність є результатом певних процесів соціалізації, які відбуваються у часі. Формування ідентичності засобами історії є важливим дидактичним завданням, адже «історичний вимір пронизує всі складові людської ідентичності, демонструє прив'язаність до певного способу переживання минулих станів, теперішнього та образів уявленого майбутнього» [5, с. 35].

Окремо варто виокремити стратегії, які визначені у законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» та Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках [8; 10]. За Законом українська національна ідентичність – це «стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» [8]. Українська громадянська ідентичність трактується, як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством» [8].

Визначимо із переліку основних завдань Закону у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності ті, які можна і потрібно реалізовувати на уроках суспільних дисциплін. Такими є: формування у дітей та молоді активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; формування в учнів оборонної свідомості та громадянської стійкості; патріотизму; поваги до державних символів, національних цінностей України; посилення уваги до історії корінних народів, національних меншин та ін. У Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності важливим завданням визначається поширення інформації про досягнення українців та їх внесок у скарбницю світової цивілізації, зокрема, у сферах освіти, науки, культури, мистецтва, спорту, бізнесу, висвітлення внеску представників корінних народів, національних меншин (спільнот) України та громадян інших держав у боротьбу за державну незалежність і територіальну цілісність України [10].

Якщо узагальнити, то зміст суспільних предметів відповідає зазначеним вище стратегіям. Але на практиці педагоги стикаються із певними труднощами їх реалізації. На складність досліджуваного феномену вказує Е. Сміт, котрий характеризує національну ідентичність як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань

[9, с. 149–150]. Статистичні дані Центру Разумкова за 2017 рік, визначені в рамках проекту «Формування спільної ідентичності громадян в нових умовах: особливості, перспективи, виклики», свідчать про розмитість національно-культурної ідентичності значної частини української молоді, що відображає загальний стан проблеми.

Сучасні науковці вважають, що на шляху національної та громадянської самоідентифікації учнівської молоді є бар'єри, які перешкоджають цьому процесу. І. Остапенко у ході спеціальних емпіричних досліджень на основі якісно-кількісного контент-аналізу називає такі перешкоди для національної ідентичності молоді: агресивна патріотична пропаганда, відсутність національної ідеї, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, радянський менталітет, ворожа пропаганда, сімейне виховання (відсутність національних культурно-історичних традицій виховання), релігійна розрізненість, мовний бар'єр, комплекс меншовартості, космополітизм [6, с. 40].

Серед бар'єрів, які виникають в процесі громадянської самоідентифікації молоді автор називає: непривабливий образ держави, що не викликає бажання бути громадянином України; правовий нігілізм – усталена практика не керуватися нормами права в нашій державі; правова некомпетентність, яка спричиняє відсутність громадянської відповідальності; політико-ідеологічні розбіжності – нерозуміння та неприйняття державної політики; відсутність традицій виховання правової самосвідомості [6, с. 41]. Дослідження відноситься до 2018 року, тому не з усіма позиціями можна погодитися, але звернення до цієї проблеми на державному рівні показує наявність таких перешкод навіть станом на 2023 рік. Певною мірою підтверджує ці дані дослідження К. Журби і О. Докуніної (2018), які фіксують проблеми підлітків з мовою, як чинника ідентичності, проблеми самоусвідомлення національної належності тощо [4].

На думку І. Остапенка «самоідентифікація відбувається у процесі соціальної взаємодії, тому бар'єри переважно мають комунікативну природу, а їх перетворення безпосередньо пов'язане з набуттям нового комунікативного досвіду» [6, с. 51]. Автор вважає, що трансформація бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації може здійснюватись через: 1) актуалізацію бар'єрів; 2) рефлексію особливостей прояву бар'єрів; 3) трансформування бар'єрів в різних підсистемах соціальної взаємодії; 4) інтеграцію набутого досвіду [6, с. 51]. Щоб виконання цього завдання дало фундаментальний результат, а не було ситуативним, «весь освітній процес має бути пронизаним цією ідеєю, забезпечуватись цілісною органічною системою: навчання, виховання і розвиток особистості» [11, с. 181].

Ми погоджуємося з автором у тому плані, що в освітньому процесі потрібно артикулювати проблему, обговорювати й аналізувати її; фокусувати у структурі дидактичної мети уроків громадянської освіти, історії; зміщувати акценти у навчанні для оформлення рекреацій з метою підсилення в учнів національної ідентичності; на основі історичного знання формувати в учнів життєтворчі якості вільної особистості; посилювати українознавчий компонент в тематиці навчальних предметів; шукати дидактичний інструментарій для створення умов формування ідентичності. Використання різноманітних методів – вербальних, інтерактивних, рефлексивних, ігрових, наочних, практичних, арт-технологій забезпечить позитивні зміни у рівнях сформованості ідентичності учнів. Наведемо приклади продуктивних методів.

Шкільна історія завжди відповідала на запити суспільства, а таким нині є образ

героя. Появі на сторінках історії нових героїв сьогоденних подій можуть сприяти арт-технології, зокрема, використання на уроках і в позаурочній діяльності історичних художніх кінофільмів, як ресурсу формування ідентичності. Образи героїв складають символи, які консолідують націю. В українському кіно доби незалежності дослідники виділяють три тенденції у конструюванні образів героїв [1, с. 76]. Перша тенденція, пов'язана з героїзацією антирадянських історичних діячів, а саме діячів ОУН та УПА (фільми «Атентат – Осіннє вбивство в Мюнхені», «Нескорений», «Червоний», «Жива» та ін. Друга тенденція – створення фільмів національного забарвлення через романтизацію козацького міфу і стародавніх історичних діячів («Козаки йдуть», «Тримайся, козаче!», «Дорога на Січ», «Вогнем і мечем», «Чорна Рада», «Богдан Зиновій Хмельницький» та ін. Третя тенденція – героїзація сучасників. Вона з'явилась після початку військових дій в 2014 році, коли режисери взяли за героїзацію сучасних українських військових (фільми «Гвардія», «Кіборги», «Додому», «Атлантида», «Погані дороги» та ін.).

Названі фільми доречно використовувати на уроках історії та громадянської освіти, оскільки образи сучасних українських бійців характеризується синтетичністю – показані як своєрідний «колективний герой» з характерною для зображення козацтва романтичністю та братерством і елементами антиколоніального змісту [2]. Відтак, сучасні художні фільми про війну формують своїми сюжетами ціннісні орієнтири молоді, важливі для утвердження української національної та громадянської ідентичності, а саме: соборність, самобутність, волю і гідність. І це тільки один із прийомів використання описаних нами стратегій, на які учитель має звертати особливу увагу.

Проведене дослідження показало, що шкільні суспільствознавчі предмети виступають основою для історичної та громадянської самоідентифікації особистості. Для національної та громадянської ідентичності учнів важливим є зв'язок з минулим, традицією, способами орієнтації в суспільстві для пошуків відповіді на базові питання ідентичності «Хто я?» і «Хто ми?». Недостатня увага до проблеми ідентичності особистості несе низку загроз, серед яких – безпека держави, її суверенітету, і що особливо негативно – формування подвійної ідентичності, з існуванням якої українці зіткнулися у складний націєтворчий період.

Стратегії конструювання ідентичності закладені в самому змісті ідентичності, у нормативних законодавчих актах, освітніх документах, наукових розвідках. Для реалізації стратегій конструювання особистості учнів вагомими чинниками є: формування змісту історичної, правової та громадянської освіти; інтеграції предметних галузей; відмова від старих пояснювальних схем; концентричний підхід до навчання історії та громадянської освіти; вивчення громадянознавчої тематики безпосередньо через історичний матеріал; зміщення акцентів у змісті (до прикладу ідентичність на різних етапах історичного розвитку), зорієнтованість на україноцентричний підхід; демонстрування можливостей (зокрема, значущості ціннісних ставлень) для самоствердження людини тепер і в майбутньому та ін. Разом з тим, кожен із зазначених напрямів є темою для окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З. Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 6–9 клас»: для закладів заг. серед. освіти. 2024. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2024/Model.navch.prohr.5-9.klas->

- 2024/30-12-2024/hromadyanska-osvita-6-9-kl-vasylykiv-ta-in-30-12-2024.pdf (дата звернення: 12.12.2024).
2. Воронік Д. С. Конструювання образу героя в українському кіно періоду незалежності. *Мистецтвознавчі записки*. 2018. Вип. 34. С. 71–78.
 3. Гібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ. П. Тарашука; ред. Л. Марченко. Київ: Темпора, 2012. 303 с.
 4. Журба К., Докукіна О. Педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018. Вип. 22. С. 75–89.
 5. Кравченко К. В. Професійна ідентичність студентів старших курсів. *Наука і освіта*. 2016. № 2–3. 191–195.
 6. Остапенко І. В. Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді: метод. посіб. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 90 с.
 7. Пометун О. І. Актуальні питання формування національної ідентичності учнів у процесі здобуття громадянської та історичної освіти. *Вісник НАПН України*. 2023. Т. 5, № 1. С. 1–4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/HNAESU_2023_5_1_1 (дата звернення: 10.12.2024).
 8. Про основні засади державної політики у сфері української національної та громадянської ідентичності: закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. *Верховна Рада України*: офіц. сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
 9. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 296 с.
 10. Стратегія національно-патріотичного виховання: затв. указом Президента України від 18 трав. 2019 р. № 286/2019. *Президент України*: офіц. інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (дата звернення: 01.12.2024).
 11. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба та ін.; за заг. ред. К. Журби, О. Рейпольської. Київ: Компрінт, 2024. 232 с.

REFERENCES

1. Vasylykiv, I. D., Kravchuk, V. M., & Tanchyn, I. Z. (2024). *Modelna navchalna prohrama «Hromadianska osvita. 6–9 klas»*. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2024/Model.navch.prohr.5-9.klas-2024/30-12-2024/hromadyanska-osvita-6-9-kl-vasylykiv-ta-in-30-12-2024.pdf> [in Ukrainian].
2. Voronik, D. S. (2018). Konstruiuvannya obrazu heroia v ukrainskomu kino periodu nezalezhnosti. *Mystetsivoznavchi zapysky*, Vyp. 34, 71–78 [in Ukrainian].
3. Hibernau, M. (2012). *Identychnist natsii*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
4. Zhurba, K., & Dokukina, O. (2018). Pedahohichni umovy formuvannya natsionalno-kulturnoi identychnosti pidlitkiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 22, 75–89 [in Ukrainian].
5. Kravchenko, K. V. (2016). Profesiina identychnist studentiv starshykh kursiv. *Nauka i osvita*, 2–3, 191–195 [in Ukrainian].
6. Ostapenko, I. V. (2019). *Stratehii ta tekhnolohii aktyvizatsii samoidentyfikuvannia molodi*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
7. Pometun, O. I. (2023). Aktualni pytannia formuvannia natsionalnoi identychnosti uchniv u protsesi zdobuttia hromadianskoi ta istorychnoi osvity. *Visnyk NAPN Ukrainy – The Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 5(1), 1–4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/HNAESU_2023_5_1_1 [in Ukrainian].
8. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti. № 2834-IX. (2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukrainian].
9. Smit, E. D. (1994). *Natsionalna identychnist*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
10. Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. № 286/2019. (2019). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> [in Ukrainian].
11. Zhurba, K., Bekh, I., Boiko, S., Yevtushok, V., Hariacha, S., Kanishevskaya, L. ... Yasko, V. (2024). *Utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti*. Kyiv: Komprint [in Ukrainian].